

Constantin Tsatsos, *La philosophie sociale des Grecs anciens*, trad. française par F. Duisit, Paris, éd. Nagel 1971, 343 σελ.

Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1962 (*Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι, Δίφρος, 325 σελ.). Περιέχει βασικὰ παλαιότερες παραδόσεις τοῦ καθηγητῆ Κ. Τσάτσου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ στέρεη, συστηματικὰ διαρθρωμένη, σαφῆ καὶ φιλοσοφικὰ διεισδυτικὴ ἔκθεση τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ὄντολογικές, γνωσιολογικές καὶ ἀνθρωπολογικές τῆς προϋποθέσεις. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ συγγρ. ὅτι χωρὶς τὸν προσδιορισμὸ τους ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία ἐνὸς Ἀριστοτέλη π.χ. δὲν εἶναι νοητὴ (βλ. σελ. 233-234). Γι' αὐτὸ ἓνα σχετικὰ σημαντικὸ μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ὄντολογικά, γνωσιολογικά ἢ ἀνθρωπολογικά θέματα, ὅπως ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (κεφ. IX, X) ἢ ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ μορφή, τὴν ὕλη, τὴν ἐντελέχεια καὶ τὸν ὀργανισμό (κεφ. XV, XVI). Ἡ συνθετικὴ μέθοδος, ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ., βρίσκει πιὸ πρόσφορη ἐφαρμογὴ στὴν ἔκθεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐτσι ἔχει τὴν πιὸ σημαντικὴ θέση στὸ βιβλίο (κεφ. VIII-XII, XIV-XX). Ἀντίθετα ἡ διαπραγμάτευση τῆς προπλατωνικῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας εἶναι συνοπτικὴ. Στὸ βιβλίο τοῦ καθηγητῆ Τσάτσου ἀκολουθεῖται γενικὰ ἡ «τάξη τοῦ λογικοῦ», αὐτὴ ποὺ ὁ M. Guéroutl ὀνομάζει *ordre des raisons*. Ἡ συστηματικὴ αὐτὴ μεθοδολογία, σπάνια σὲ Ἑλληνα ἱστορικὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, διαφοροποιεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπὸ πολλὰς μελέτες, ἰδιαίτερα πάνω στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων, ὅπως π.χ. τὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ T. A. Sinclair, *A History of Greek Political Thought*, London 1959 (1951). Σ' αὐτὲς οἱ πολιτικὲς θεωρίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐξηγοῦνται γενετικά, σὰν προσπάθειες νὰ λυθοῦν προσδιορισμένα σὲ τόπο καὶ χρόνο πολιτικὰ προβλήματα, ἐνῶ στὸ βιβλίο τοῦ κ. Τσάτσου οἱ πολιτικὲς θεωρίες κατανοοῦνται λογικά. Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθῇ σὰν βιβλίο συστηματικῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ δοξογραφικὴ ἢ ἱστοριοδιφικὴ ἱστοριογραφία ἢ καὶ πρὸς τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα.

Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τοῦ βιβλίου προκύπτει ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ φύση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ γενικὰ (κεφ. I). Σκοπὸς του εἶναι μιὰ συστηματικὴ, συνθετικὴ καὶ ὀρθολογικὴ γνώση τοῦ πραγματικοῦ σὰν ὁλότητας ὀργανωμένης ἀξιολογικά, καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ λογικὴ τοῦ ἰδέα. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἔχει ἀναπόφευκτα ἀξιωματικὸ χαρακτήρα, γιατί ξεκινάει ἀπὸ προτάσεις, πού, σὰν λογικὰ πρῶτες, δὲν μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν. Καὶ σὰν προτάσεις γενικὲς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεμελιωθοῦν πάνω σὲ συγκεκριμένη ἐμπειρικὴ ἐπαλήθευση. Ἡ λογικὴ ἀνάπτυξή τους μόνον ἐπιτρέπει τὴν ὀρθολογικὴ κατανόησή τους. Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία εἰδικώτερα συνδέει λογικά τὰ γεγονότα καὶ τὶς μορφὲς ὀργάνωσης ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς προσδίδει λογικὴ ἐνότητα καὶ νόημα. Εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ὁ κ. Τσάτσος δέχεται τὴν εὐρεῖα

έννοια της κοινωνικής φιλοσοφίας. Ἀντικείμενό της εἶναι ὅλες οἱ μορφές ὀργανωμένου βίου, πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολιτικοῦ ζώου, καὶ ὄχι μόνο αὐτὲς πού ἀναφέρονται στὸν φορέα καὶ τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ μεθοδολογικὴ αὐτὴ ἀφετηρία εἶναι σίγουρα ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴ μελέτη τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὅπως ὁμως εἶναι φυσικό, ἐξετάζει κυρίως τὶς ιδέες πού ἀναφέρονται στὸ *κύριον τῆς πόλεως*, τὶς ἀποφάσεις του (νόμοι κλπ.), τὸν τρόπο ἐπιβολῆς τους καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση πού προκύπτει ἀπὸ αὐτές.

Ἡ χρονικὴ σειρὰ πού ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ συστηματικὴ δομὴ τοῦ βιβλίου του. Ἡ φιλοσοφικὴ συνείδηση κινεῖται λογικὰ καὶ ταυτόχρονα ἱστορικὰ πρὸς τὴν ιδέα τῆς ἀλήθειας (κεφ. II). Ἡ ἱστορικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ προγενέστερο σύστημα στὸ μεταγενέστερο ἐκφράζει τὴ λογικὴ πρόοδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πρὸς τὴν ἀλήθεια, πρόοδο πού δὲν ἔχει ὀριστικὸ τέρμα. Ἐτσι ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ λογικὴ ἀνάπτυξη τελικὰ ταυτίζονται.

Ἡ ἐγελειανὴ αὐτὴ προοπτικὴ ἐκδηλώνεται φανερά στὸ βιβλίο (π.χ. σελ. 169, 201 κ.ά.). Κατευθύνει λογικὰ τὴν ἱστορικὴ διαδοχὴ τῶν διαφορῶν φάσεων τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ διαδοχὴ αὐτὴ ἔχει διαλεκτικὸ χαρακτήρα. Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ *στιγμὴ* τῆς συνειδητοποίησης τῆς κοσμικῆς τάξης ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν πραγματικοῦ (κεφ. IV). Ἡ Σοφιστικὴ (κεφ. V), πού ἀναγνωρίζει ὡς τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ πραγματικότητα τὸ ἐμπειρικό, ψυχολογικὸ «ἐγώ», εἶναι ἡ λογικὰ ἀναγκαία ἀντίθεσή της. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα διορθώνει, προεκτείνει καὶ ὁλοκληρώνει λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ λογικοῦ καὶ γνωσιολογικοῦ «ἐγώ» ἀπὸ τὸν Σωκράτη (κεφ. VI). Τὸ πραγματικὸ τοποθετεῖ ὁ Πλάτων στὸ ἱεραρχικὸ σύστημα τῶν ιδεῶν ὡς προτύπων καὶ μεθοδολογικῶν νόμων γιὰ τὴ γνῶση, ἀξιῶν γιὰ τὴν πράξη (κεφ. VIII-X). Ἡ ἰδεοκρατία τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἡ ἀναγκαία σύνθεση πού ἀκολουθεῖ τὴν ἀντικειμενικὴ Κοσμολογία τῶν Προσωκρατικῶν ὡς θέση καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ Ἀνθρωπολογία τῶν Σοφιστῶν ὡς ἀντίθεση.

Ἡ πλατωνικὴ ιδέα δὲν ἀρκεῖ ὁμως γιὰ νὰ «σωθῇ» λογικὰ ὁ κόσμος τῶν αἰσθητῶν καὶ τοῦ γίνεσθαι. Ἡ ἀριστοτελικὴ μορφή προεκτείνει λογικὰ, ὅπως σωστὰ τονίζει ὁ κ. Τσάτσος, τὴν πλατωνικὴν ιδέα. Συνδέεται σαφέστερα καὶ πληρέστερα μὲ τὴν ὕλη. Αὐτὸ γίνεται μὲ τὴν ἐννοια τῆς γένεσης, πού ὁλοκληρώνει καὶ ἀποσαφηνίζει τὴν πλατωνικὴν ἐννοια τῆς μέθεξης (κεφ. XIV). Τὸ λογικὸ καὶ τὸ πραγματικὸ ταυτίζονται μερικὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Hegel, ἐνῶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Kant τείνουν πρὸς τὸ χωρισμὸ τῆς λογικῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κόσμον τῶν καθ' ἑκάστον ὄντων (σελ. 201).

Ἡ Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία (κεφ. XXI) ἀνακαλύπτει τὸ ἠθικὸ ὑποκείμενο. Ἀποτελεῖ τὴν ἀντίθεση τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, γιατί δὲν στοχάζεται τόσο πάνω στὴν πραγματικότητα ἢ τὴν ἀλήθεια ὅσο πάνω στὴν εὐδαιμονία τοῦ ατόμου. Μὲ τὸν Νεοπλατωνισμό τὸ πραγματικὸ ἀναζητιέται «πέρα ἀπὸ τὸ λογικό». Ὁ Νεοπλατωνισμὸς ἀποτελεῖ γι' αὐτὸ τὴν ἀντίθεση τῆς προγενέστερης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ὁμως καὶ ἡ

σύνθεση του στοχασμού πάνω στην αντικειμενική αλήθεια (κλασσική περίοδος) και της αναγνώρισης του ηθικού προσώπου ως απόλυτης αξίας (έλληνοιστική περίοδος).

Τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς τῆς μεθόδου εἶναι φανερά ἀπὸ λογικὴ καὶ διδασκτικὴ ἄποψη. Ἡ Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀποκτᾷ λογικὴ τάξη, δομὴ καὶ εὐσύνοπτο χαρακτήρα. Δὲν ἔχει πᾶ τὸ χαρακτήρα παρατακτικῆς παράθεσης ἀσύνδετων γνώμων καὶ δὲν βαρύνεται μὲ περιττὰς δοξογραφικὰς λεπτομέρειες. Ἡ προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη δὲν διασπᾶται καὶ δὲν ἀπορροφᾶται ἀπὸ ψυχογραφικὰς ἀναλύσεις, ποὺ αὐτὲς καθ' ἑαυτὰς δὲν ἐνδιαφέρουν τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ (π.χ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀτοπία τοῦ Σωκράτη κ.ἄ.). Οἱ «ἐλλείψεις» αὐτὲς εἶναι βασικὰ ἀρετὲς τοῦ βιβλίου.

Μήπως ὁμως δὲν σχηματοποιεῖται ὑπερβολικὰ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ; Μήπως τὰ κλασσικὰ συστήματα ἐμφανίζονται ὡς πρὸ ὁργανωμένα λογικὰ ἀπὸ ὅσο ἦσαν στὴν ἱστορικὴ τους μορφή; Κάποτε ἔχει ὁ ἀναγνώστης αὐτὸ τὸ αἶσθημα. Ἡ ἀνάλυση τῆς πλατωνικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀληθῆ δόξαν (σελ. 119-120 ἐπ.) εἶναι πολὺ σύντομη. Ἴσως γι' αὐτὸ ὁ κ. Τσάτσος δὲν ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὸν προσδιορισμὸ τῆς δημοτικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς μερικῆς ὀρθῆς ἢ ἔστω ὑγιοῦς πολιτείας ποὺ μπορεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, νὰ θεμελιωθῇ προσωρινὰ πάνω σ' αὐτήν. Ἡ προσπάθεια τυπολογίας τῶν νόμων στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴ τῆς πλατωνικῆς μεθόδου τῆς διαίρεσης τῶν γενῶν. Ὁ συγγρ. δὲν ἀναλύει ἴσως ἀρκετὰ αὐτὴ τὴ μέθοδο γιὰτὶ θεωρεῖ, καὶ ὄχι ἀδικαιολόγητα, ὅτι τὸ οὐσιαστικώτερο στοιχεῖο τοῦ πλατωνισμοῦ εἶναι ἡ θεωρία τῶν χωριστῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐκθεσὴ τῆς ἄλλωστε (κεφ. IX-X) εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς καλύτερες ποὺ ἔχομε ἀπὸ Ἑλληνα εἰδικό.

Ἐπίσης ἡ ἀνασύνθεση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας εἶναι στέρη, σαφὴς, λιτὴ καὶ διακρίνεται γιὰ τὴ λογικὴ τῆς τάξης. Ὅρισμένα μέρη τῆς εἶναι ἀπὸ τίς οὐσιαστικώτερες σελίδες ποὺ ἔχουν γραφῇ γι' αὐτὰ τὰ θέματα. Τέτοιες εἶναι αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐννοια τοῦ καθ' ἑκάστον, στὸν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὸ ἀριστοτελικὸ καὶ τὸ ἐγελειανὸ γίνεσθαι (σ. 198) ἢ στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο καὶ ἐδῶ ἔχει ὁ ἀναγνώστης τὸ αἶσθημα ὅτι λείπει ἡ ἐξελικτικὴ προοπτικὴ. Αὐτὴ εἶναι φανερὴ, ἂν συγκρίνῃ κανεῖς τὴν ἀνθρωπολογία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* μὲ τὴν ἀνθρωπολογία τοῦ *Περὶ ψυχῆς*. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει ἐπιπτώσεις καὶ σὲ θέματα καθαρὰ κοινωνικῆς φιλοσοφίας, ὅπως εἶναι ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ «φύσει» δούλου, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ θεμελιωθῇ πάνω στὴ μονιστικὴ ἀντίληψη τοῦ *Περὶ ψυχῆς*.

Μιὰ ἀπὸ τίς ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς τοῦ βιβλίου ὀφείλεται στὴν εὐρεῖα φιλοσοφικὴ παιδεία καὶ τὴ λεπτὴ στοχαστικὴ τοῦ κ. Τσάτσου. Αὐτὴ ἐκφράζεται στοὺς πάντα διεισδυτικὸς παραλληλισμοὺς ἢ καὶ ἀντιδιαστολὰς ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας καὶ τοὺς νεώτερους φιλοσόφους. Ἐγινε πρὸ πάντων λόγος γιὰ τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση παρουσία τοῦ Hegel. Σ' αὐτὴν τὸ βιβλίον ὀφείλει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ συγκρότηση καὶ τὴ φιλοσοφικὴ του σαφήνεια. Ἴσως τῆς ὀφείλει καὶ τὴν ἐξαίρετη ἐκθεσὴ τῶν μεταβάσεων, π.χ. ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ ἐννοια στὴν πλατωνικὴ ἰδέα ἢ ἀπὸ τὴν «παραδειγματικὴ» ὁργάνωση τῆς *Πολιτείας* στὴ «νομοκρατικὴ» ὁργάνωση τῶν *Νόμων*. Οἱ διακρίσεις καὶ ἀντιδιαστολὰς π.χ. ἀνάμεσα στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Hegel, σὲ σχέσιν μὲ τὴν ἀπουσία τῆς διαλεκτικῆς ἀνάπτυξης στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι συνήθως ὀρθὲς καὶ στοχαστικὲς. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη πλα-

τωνική *Πολιτεία* και τις ούτοπικές συλλήψεις των Thomas More ή Campanella (σελ. 166), που άκριτα παραλληλίζονται από πολλούς.

Οί παρατηρήσεις αυτές δεν σημαίνουν όμως ότι στις αναλύσεις του καθηγητή Τσάτσου λείπει το κριτικό πνεύμα. Σε σχέση με τη σωκρατική έννοια εύστοχα παρατηρεί (σελ. 112) ότι προκύπτει από την έπαγωγή, που ξεκινάει από έμπειρικά δεδομένα. Έτσι ή σωκρατική έννοια δεν μπορεί να έχη την καθολικότητα της πλατωνικής ιδέας. Το ίδιο εύστοχα είναι ή διαπίστωση πάνω στην έλλειψη αναγνώρισης της αξίας του ήθικου ύποκειμένου ή της έργασίας στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα (σελ. 146-7). Σωστά τονίζει ο καθηγητής Τσάτσος τη διάσταση ανάμεσα στο νοητό και την καθ' έκαστον ουσία (σελ. 229), που είναι δυνατόν να οδηγήση σε μιá διάσταση ανάμεσα στην άριστοτελική Όντολογία και τη θεωρία της Γνώσης (σελ. 227). Ποιές όμως είναι οί συνέπειες σε σχέση με τη φιλοσοφία της πράξης; Η απάντηση στο έρώτημα αυτό μένει κάπως ανεπαρκής.

Είναι αδύνατο να μη προκαλέση και αντιρρήσεις ένα τέτοιο έργο. Αυτές αναφέρονται σε όρισμένες από τις φιλοσοφικές απόψεις του συγγρ. Είναι βέβαιο ότι μιá αισθησιαρχική Γνωσιοθεωρία προϋποθέτει όπωσδήποτε την παθητικότητα του ύποκειμένου της γνώσης (σ. 60); Άληθεύει ότι ή έλευθερία δεν προσφέρεται ούτε επιβάλλεται αλλά κερδίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο (σελ. 154-155); Η Καντιανή αυτή άποψη είναι σήμερα γενικά παραδεκτή. Χρειάζεται όμως πιό προσεκτική εξέταση με βάση τα δεδομένα της νεώτερης Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας και Παιδαγωγικής. Σημαντικό και δυσεπίλυτο είναι το πρόβλημα της αξιολογικής συνείδησης των αρχαίων Έλλήνων. Είχαν συνειδητοποιήσει τη διάκριση ανάμεσα στις πραγματικές και τις αξιολογικές κρίσεις; Ό κ. Τσάτσος φαίνεται να το πιστεύη, τουλάχιστον σε σχέση με τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη, όχι όμως σε σχέση με τους Στωικούς, που, σύμφωνα με την όρθή παρατήρησή του (σ. 302), ταυτίζουν το όν και το δέον. Πολλοί, όμως όπωσ ό V. Brochard, υποστηρίζουν ότι οί αρχαίοι Έλληνες αντιμετώπιζουν τα προβλήματα της πράξης με «νατουραλιστικές» και όχι αξιολογικές έννοιες.

Άμφιβολίες θα προκαλέσουν επίσης και όρισμένες από τις επί μέρους κρίσεις του κ. Τσάτσου, ιδιαίτερα πάνω στους Σοφιστές ή τους Κυνικούς. Καταλήγει πραγματικά ή πολιτική σκέψη του Πρωταγόρα σε ένα κοινότοπο συντηρητισμό ανεξάρτητο από την αισθησιαρχική του Γνωσιοθεωρία, (σελ. 67); Ταυτίζεται ή θεωρία του Θρασυμάχου με τη θεωρία του από το *Γοργία* μόνο γνωστού «Καλλικλή» για το φυσικό δίκαιο (σελ. 69); Ό κατά φύσιν βίος των Κυνικών καταλήγει τελικά στην ικανοποίηση των ζωικών ενστίκτων έξω από κάθε πολιτιστικό πλαίσιο (σελ. 307); Έπαληθεύεται ή άποψη αυτή από τις θεωρίες τους για την άσκησιν, την καρτερίαν; και την φιλανθρωπίαν Συμβιβάζεται με την εκτίμησή τους προς την παιδεία των Σπαρτιατών; Μπορούμε να παραλληλίσωμε τη Στωική με την Καντιανή αντίληψη για το καθήκον (σελ. 306), έστω και αναγνωρίζοντας ότι βασικό είναι το στοιχείο της άγαθής βούλησης και στις δυό θεωρίες;

Η γαλλική μετάφραση του αείμνηστου Fernand Duisit έχει τη σαφήνεια, τη λιτότητα και την ακριβολογία του πρωτοτύπου. Έλάχιστες είναι οί κάπως άδέξιες, για τον γαλλόφωνο ιδίως αναγνώστη, διατυπώσεις όπως «conscientialité» (σελ. 87) ή «extrapersonnalisée» (σελ. 144). Ό πρόλογος του καθηγητή Octave Merlier (σελ. 5-6) περιέχει μιá σύντομη αλλά αντικειμενική σκιαγραφία της προσωπικότητας του Άκαδημαϊκού κ. Τσάτσου και της επίδρασης του στοχασμού του στην πνευματική ζωή του τόπου μας.

Άθηναι

Α. Μπαγιόνας